

Bleščeča prošlost bila je prevara,
bilà opojnost raznoterih vin
iz preročišča malih dni temine.

Zdaj za prerokbe duša več ne mara:
drevo pognalo je iz korenin,
da s svojo krošnjo zašumi v višine.

DELO IVANA CANKARJA

J O S I P V I D M A R

I

POPOTOVANJE NIKOLAJA NIKIČA — OB ZORI — ČRTICE
1900./1901. — KNJIGA ZA LAHKOMISELNE LJUDI — TUJCI

I

Kakor je povsem naravno, vsebujejo Cankarjevi pisateljski početki le malo izkustvenih elementov in so zaradi tega dovolj neosebno preludiranje, čeprav so kajpada v nekem smislu le črpani iz njegovega življenja. Vendar se zdi v njih njegovo pravo bistvo še neprebujeno. Snovi prvih njegovih večjih del, „Romantičnih duš“, „Jakoba Rude“ in satire „Za narodov blagor“, morajo vsakogar preveriti, da so po večini gradiya tvorbe fantazije ali vsaj samo opazovanja, ne doživljanja. Prav tako podoba pa kažeta glede tega tudi njegova začetna proza in lirika, kakor je tudi ta trditev na prvi pogled paradokсна. Toda njegova mlada lirika je po večini še zelo splošno in neosebno pesništvo, ki se znajde na trdnih in konkretnejših tleh šele v ciklu, posvečenem Anici. Kajti prav usoda te ljubezni je poleg materine smrti prvo dejstvo v njegovem zavednem in neotroškem izkustvu, ki je usodno učinkovalo ne le na njegovo življenje, marveč tudi na razvoj njegove miselnosti, na njegovo spoznanje samega sebe, in s tem na vso podobo njegovega dela.

Do tega dejstva sega njegovo iskanje samega sebe, segajo njegovi začetki. Tu se pričinja izpoved ali delo v pravem pomenu besede. Vendar črpa sprva iz doživljanja samo lirika. Razbor zahteva že hladno misel. Zato se pripovedništvo dokoplje do psiholoških osnov tega pomembnega dogodka nekoliko kasneje. Tako pridemo iz leta 1898. v leto 1900., 1901. in celo 1902.

Ljubezenska skušnja, ki jo je Cankar doživel na pragu življenja in dela, je svojevrstna in za njegovo naravo nenavadno značilna. Njegovo

čuvstvo morda niti ni bilo tako nenavadno globoko, toda konec razmerja ga je zadel v času, ko so se mu jele odpirati oči, in ga je v marsičem osvestil določneje.

Zgodbo te svoje ljubezni je popisal in globoko raztolmačil v svojih „Tujcih“, ki so po njegovi izjavi izrazito avtobiografsko delo. Slivar, ki je junak te povesti, se odreče ljubezni zaradi neke malodušnosti, ki ni utemeljena samo v obupnem gmotnem položaju, marveč globlje, v osnovah njegove narave. Njegov življenjepis nam ga kaže kot zasanjanega in vase zatopljenega človeka, ki je docela nenadarjen in nesposoben za tisto, kar se v navadnem govoru imenuje življenje. Vsak resen stik z resničnostjo ga porazi, dokler se naposled ne zave, da je tujec v življenju in v tej grdi, trdi in naporni resničnosti. To tujstvo je tudi Cankarjevo čuvstvo v življenju. Izpoveduje ga nešteto krat: „Moji duši nedostaje nečesa važnega, to je instinkt za družabnost. In ne samo to. Zdi se mi, da moja duša ni od te zemlje. Rodila se je nekje drugod in zdaj hrepeni po rodnem kraju. Ne, jaz nimam najmanjšega zanimanja za težnje in ideale človeštva, niti ne za navadne vsakdanje krasote in prednosti zemskega življenja . . . Očitno je — moja duša ni na svojem mestu in telo ji je samo v nadlego.“

S tem čuvstvom in s to zavestjo kajpada ni mogoče živeti normalnega, rednega in zdravega življenja. In Cankar je storil prav, da se je odrekel. Če ga glede ljubezenske usode primerjamo s Prešernom, ki je doživel elementarno tragedijo, da je njegova ljubezen zadela na ne-ljubezen ter ostala brez odziva, se nam pokaže Cankarjeva osebnost v prvinskih in nagonških človeških stvareh, ki so zapletene v ta doživljaj, skoro nekako izpodrezana in pomaknjena v neko manj prvobitno sfero, kamor je pomaknjena tudi drama njegove ljubezni, ki je prav za prav umrla na neki tuji ravnini.

Usoda njegove ljubezni je pristna manifestacija človeške narave, ki jo vedno bolj jasno in preverjeno občutim kot osnovo Cankarjeve osebnosti. To je duhovno visoko razvita, v vsem prirodnem ali neduhovnem pa šibka človečnost, ki živi nepopisno subtilno notranje življenje, njeno razmerje do sveta in resničnosti pa je nepozorno malomarno. Njen pravi svet so sanje, sanjarije. „Moj svet je bil drugačen. Moj svet je bil svoboden, daleč stran od zemlje in v prvi vrsti daleč stran od ljudi. Telo ni živeło v njem. Tavaló je bogvekod; jaz se nisem brigal zanj.“ (Jesenske noči.)

Ta Cankarjev odnos do sveta, ki je nekaka skoro religiozna odsotnost in izgubljenost, kali neka nestrpna užaljenost zaradi brezobzirnosti

življenja do tega mesečnika, ki tava po njegovih trdih potih. Ta užaljenost pa dela Cankarja samega krivičnega do življenja in nesposobnega za objektivno prikazovanje sveta, kar je naposled krivo, da je nekako nepopularen in pri „življenju“ nepriljubljen.

Kajti kako je mogoče odklanjati in zanikati ocean preprostega in dejanskega življenja? Razumljivo je ogorčenje nad njegovimi izrodki, strah pred njegovimi boleznimi, posmeh njegovim slabostim; ogorčujejo, bojé in posmehujejo se pri pogledu nanje vsi pisatelji in misleči ljudje. Toda skoroda vsi pisatelji izbirajo svoje osebe, v katerih prikazujejo usodne in velike pomenljivosti polne dogodke, večinoma iz nepregledne množice tistih normalnih in koristnih ljudi, ki žive in se pehajo v „življenju“. Taki so Nehljudov, Vronskij, oba Karenina, tak je Andrej Bolkonskij, Pierre Bezuhov, taki so Dickensovi in Balzacovi junaki, Karamazovi in Hamsunova Izak, Gustav in drugi. Vsi Cankarjevi junaki, a gotovo vsi človeško dragocenejši, ali vsaj Cankarju dragi, so outsiderji, umetniki, bohemi in odrinjenci, če niso do malega vsi pokazani prav kot žrtve življenja: kot bolniki, socialno upropaščeni po krivdi družbe, kot zavrženi in pohojeni ljudje, ki se jim godi krivica. Vzroki za to Cankarjevo ravnanje se bodo pokazali v prihodnjem poglavju. Tu pa zdaj vnovič opozarjam na življenjsko sfero, na življenjsko plast, v kateri se vrši njegovo snovanje. Res, da je vse Cankarjevo delo tega časa zelo prepojeno z lirizmom, toda tudi njegov lirizem se nanaša na stvari in vprašanja, ki so vse prej kot pojavi prirodnih življenjskih osnov.

2

Kaj pa Cankar prav za prav označuje z besedo „življenje“? V monologu, v katerem se Slivar kmalu v začetku „Tujcev“ preroka z bodočim političnim prvakom, mladim advokatom, mu vrže tale stavek: „... Vi, ki se imenujete življenje, ste ubili nekoga, ki je bil tako lep in tako poln življenja.“ Kdo so v tem primeru, ki se imenujejo življenje? Tipična cankarska prvaško-filistrska družba. Toda stvar ni samo ta, da se ta družba sama imenuje življenje. Tudi Cankar često uporablja pojem „vsakdanjega življenja“ kot sinonim za družbo. Proti koncu „Tujcev“ stoji tole mesto: „... bili so tisto življenje, ki ga on ni mogel in ni smel živeti, tista ‚družba‘ so bili, ki ga je bila pehnila iz sebe.“

To zamenjavanje življenja in družbe je komaj razumljivo. Upravičeno ni na noben način. Tudi Tolstoj na primer v „Vojni in miru“ neprestano ironizira družbo, ali ta svet je v njegovi zavesti ostro ločen od življenjskega morja, v katerega se potaplja z mojstrstvom in z veliko

naslado. Cankar za poezijo tega elementa nima smisla. Manjkajo mu tiste plasti, ki v osebnosti ustrezajo tej osnovi vesoljnega življenja. Brez tega posrednika pa je stik z njim nemogoč. Zato često govori o družbi, ko hoče govoriti o življenju, in mu obrača hrbet, ker ga je bila ogorčila in užalila družba. Pospesuje pa to zmoto v njem bolečina svežega izkustva, zakaj prav ta čas so njegovi računi z družbo in življenjem posebno zapleteni. Družba mu je pravkar pri njegovem prvem nastopu pokazala kot umetniku veliko nerazumevanje; pahnila ga je iz sebe kot negotovo in neugledno existenco; življenje mu je zaprlo pot do doma in sreče, dà, do najskromnejšega blagostanja; razdrla se mu je ljubezen, zastopnik priznanih v družbi mu je prevzel nevesto.

S tem večjo strogostjo in brezobzirnostjo odkriva družbi obličje, ki se skriva pod masko in ki mu je iz človeških ozirrov zoprno. Ali najtežji račun ima z njo zaradi filistra, ki je njen tvorec in pravoverni član in ki mu je bil „ugrabil“ nevesto. Šele, ko se je to zgodilo, se je prav za prav zavedel: „Ta človek (filister) je poleg mene od mojih prvih dni; zakrival mi je luč in vodil moje korake po temnih stezah v globoka brezna . . .“ pravi v „Jesenskih nočeh“, ki v simbolni obliki opisujejo začetek njegovega boja s filistrstvom. Zdaj ga je spoznal in ga razbira vse globlje in globlje. Njegova notranja podoba se mu pokaže takale: „To so stroji — nič drugega kot stroji . . . Kar je vzvišenega in nesebičnega na njih je hinavstvo . . .“ (Jesenske noči.) Taki so vsi ti dostojni in trezni udje človeške družbe. Kajti družba je ogromen stroj, ki razčloveči vsakogar in ki vsakomur odvzame vse osebno in edinstveno. „Kdor je med nami dostojen, trezen in pameten človek (to se pravi filister), se je udal in se je moral udati vsem pravilom in zahtevam družbe . . . Izmed teh pa jih je brez števila, ki so mislili na tihem, da je . . . družba ničvredna in da so njeni zakoni smešni in okrutni obenem. Brez števila jih je, ki so vedeli . . ., da je vse njih delo v tej družbi škodljivo in da so v tistem trenutku, ko so stopili v nje smrdeči stroj, ubili svojo dušo in kar je vrednega na nji.“ In vendar so storili ta korak.

Dostojen, trezen in pameten človek postane poslej v Cankarjevih ustih psovka. Kajti „človek, ki ne dela in ne misli ne sebi na veselje in ne v blagor drugih ljudi, je ostudnejši od psa na cesti, ki se kratkočasi na svojo resnično in srčno radost in ki živi vsaj večji del svojega dne po svoji volji . . .“ (Profesor Kosirnik.)

Mogočno oporo nudi Cankarju pri tem družabno kritičnem poslu Zarathustra. Izkoriščujoč Nietzschejeva dognanja o družbi, se zajeda vse globlje in globlje v njene moralne osnove. „Nikogar ne briga, da ni več sam svoj, da se je odrekel svoji volji, . . . dovolj mu je, da je pro-

dano vse, kar živi poleg njega. Drevo raste in se razvija po svoji volji; človek pa si je dal obrezati vejevje in se počuti dobro pri tem, — zakaj odslej je nemogoče, da bi zrastel hrast čez vrbo . . .“ (Kralj Malhus.) Najtočnejši izraz družbe je država. Zato se dotakne tudi te. „Iz škodoželjnosti so si ustvarili državo“, zato, „da ne bi hrast rasel čez vrbo“. In ta svoj smoter družba tudi doseza: „Stvari so urejene dandanes za srednje pametne, srednje močne, srednje poštene ljudi. Vse je lepo nivevirano . . . Preko polja gladi kosa postave in klas, ki bi se vzel previsoko, izgubi prešerno glavo. Strahovito dolgočasno je! . . . Naturno brezobzirno moč zapirajo in preganjajo . . . zgodovina velikih mož je dovršena — finis! Nobenega Kristusa več, ne Husa, ne Napoleona . . .“ (Hudodelec.)

Tako priliva resnični in upravičeni kritiki družbe in filistejstva očitno satirično pretirane sodbe, jih z veliko vnemo in dialektično spretnostjo zagovarja in grehe obeh proglašata tudi za grehe „življenja“. Poleg tega pa pri vsaki priliki in često tudi v nečas dela izpade zoper filistra, ga zasmehuje, sramoti in se bje z njim, čeprav vé, da je filister nesmrten, ker je enak večno človeškemu „policijsko-farizejskemu samozatajevanju“. „Jesenske noči“, „Ponižana umetnost“, „Spomladanska noč“, ki je izrazit pendant k „Jesenskim nočem“, „Melanholične misli“, „Kralj Malhus“ in „Profesor Kosirnik“ so vse docela posvečene filistru in filistejskim osnovam družbe, v ironiziranju katerih je še srditejši groteskno pretirani „Hudodelec“. A tudi črtica „Kako je gospod adjunkt rešil svojo čast“ govori o sramotnem suženjstvu filistra in tako tragična novelica, kakor je „Šivilja“, razkriva njegovo nečloveško topost in brezčutnost. Tudi Nikolaj Nikič se giblje na meji filistejstva in kadar se nagne na njegovo stran, zazvene v Cankarjevem pripovedovanju ironični toni, kakor mimogrede tudi neusmiljeno popade davkarja, ki se v „Popotovanju“ pojavi le za trenutek. Zelo mogočno pa je filistrska družba zastopana v „Tujcih“, kjer jo Cankar riše in biča v najrazličnejših oblikah, v katerih se po njegovem mnenju javlja v življenju. Tu jo tudi najdoločneje istoveti z osnovno gmoto življenjskega oceana.

3

Iz vesoljnega filistejstva vidi Cankar za posameznika samo dva izhoda. Enega mu kaže Zarathustra, ki se zlasti v „Knjigi za lahkorniselne ljudi“ često oglašata med njegovim razmišljanjem. To je pot neodvisnega, docela izločenega človeka, ki pozna samo sebe in svoja nagnjenja. Ta pot je kajpada Cankarjevi neaktivni in življenjsko nemočni naravi pogodi bolj samo kot gesta in bravuren izziv meščansko-filistrski

miselnosti. Njegovo srce pozna prav za prav samo eno obrambo zoper življenje, kar se zelo nazorno pokaže v „Nezadovoljnosti“. Ta meditacija opisuje v Cankarjevem duhu nekaj takega kakor so „Budove izpremenitve“, ki vodijo v nirvano. Cankarjeve ga preobrazijo v testo, ki misli zaradi ironije priklicani, zopet ničejansko navdahnjeni hudič „napraviti iz njega novo človeštvo“. Preobrazitve so štiri, vse jih povzroči nezadovoljnost. Prve tri vodijo vzporedno s prej opisano izzivalno miselnostjo, ki naj bi kazala pot iz zadušne soparice filistejstva. Četrta, ki je vrhunec objesti in prešernosti, pa je hkratu tudi preokret na njegovo pravo pot, ki edina more ustrezati njegovi naravi.

Hudič mu je dal vsega: užitka, bogastva in razkošja. Tedaj se Cankar zave poslednjič: „Ničesar mi nisi dal! — pravi hudiču — Kar imam, so samo otroške igračice... Ali ne vidiš, da želim nedosegljivega? Daj mi, kar je nedosegljivo! Daj da vidim, kar je nevidno, in da slišim, kar je večno nemo, in da čutim, kar je breztelesno! Daj mi da želim, kar ne vem, da želim, daj mi, daj mi, česar ne moreš dati!“ Ali ni s to željo Cankar vnovič zavrzel „vseh krasot in prednosti zemskega življenja“? Ali ni vnovič zavrzel vsega dosegljivega, vidnega, slišnega in topljivega? Obrnil je vnovič „življenju“ hrbet in iztegnil roko za svetom nedosegljivega in breztelesnega, za svetom hrepenenja in sanj. „Obsodili smo takoimenovano življenje, ki je samo slučajna, surova in ne vredna posoda resničnega življenja. Resnično življenje je umetnost, in umetnost je nijansa“... je sanja. (Ob zori.) „Sanje, sanje!... V sanjah je bilo moje resnično življenje, ne ono, ki se je vleklo po lužah...“ (Epilog drugi „Erotiki“.)

*

Vse Cankarjevo mišljenje in čuvstvovanje je v obravnavanih predelih tako enotno in tako očitno osnovano na svojski urejenosti njegove človeške narave, da se zdi popolnoma trdno in harmonično. Toda že pri vprašanju po notranji zadovoljivosti njegovega mišljenja naletimo na prav značilne izjave. V meditaciji „Odložene suknje“, v kateri te suknje simbolizirajo nazore, naletimo na naslednje mesto: „Zavedal sem se, da sem bil odložil svoje stare suknje prezgodaj in da stojim zdaj nag sredi mraza in zime. Kar visi zdaj na meni, je pajčevina brez vrednosti... moderna... a gorka ni. In tiste stare suknje so bile gorke...“ V črtici „Ob zori“ pa priznava takole: „Prepričani smo bili, da je naše spoznanje resnica, ali da ta resnica nima toliko odporne moči, da bi se ubranila prvi sapici zlagane vsakdanjosti...“ In ko se pojavi vsakdanjost, toda nezlagana, marveč trda in nedvomna, „nas je bilo sram in

čutili smo se neskončno osmešene“. To je priznanje intenzivne zavesti o nemožnosti in nezadostnosti njegovega odnosa do sveta.

V obeh navedenih izjavah gre za misel, za tolmačenje nekih čuvstev, ne še za dejanski čuvstveni odnos kot tak. Toda tudi o tem mora Cankar spregovoriti z vso odkritostjo: Okrenil je svetu hrbet. Kako se to odziva v njegovem srcu? „Samota mi je na razpolago in nikomur ne pride na misel, da bi mi jo zavidal . . . A kaj je to, — povejte mi, kaj je to? Sam sem se odločil od ostalega sveta . . ., ker je tako zahtevalo moje srce. Toda meni je težko in grenko, in kadar ležem zvečer na posteljo, mi teko solze na vzglavje. Ustvarjen sem za temo, ali ta tema me duši in ubija . . .“ (Jesenske noči.) Ali ni ta bolečina že hrepenenje po svetu, katerega je zapustil, vsaj nekoliko hrepenenje po še tako rahli skupnosti z „vsakdanjim življenjem“, po človeškem občestvu, ali ni vsaj rahel umik iz sanj? Dà, tudi iz sanj. Kajti niti sanje niso nedotakljive, tudi v sanjah se taje nevarnosti in neleposti, kakor se taje v življenju.

„Tujci“ v precejšnji meri razkrivajo to dvolično naravo sanj. Slivar, v katerem je Cankar nakopičil zelo mnogo lastnega izkustva in ki je morda sploh utelešena Cankarjeva nepodjetna in nemočna sanjarska polovica, se po dolgem sanjarskem življenju prebije do tegale čuvstva nasproti sanjam: „Vse tiste sanje . . . o ‚poti navzgor‘, so same otročarije; sam se je sleparil z njimi, da bi pozabil na svoje resnično življenje . . . Gnusne so tiste sanje, ker so neodkritosrčne, lažnive in ker so mu branile, da bi se trezno ozrl, da bi se privadil življenju in da bi si ga vsaj za silo olepšal, kolikor bi bilo pač mogoče. In gnusne so, ker so ga zapeljale, da se je zaljubil sam v sebe; oblatile so s svojo pijanostjo njegovo pošteno srce, tako da ni ljubil s čisto in zaupljivo ljubeznijo nikogar več, razen tistega ovenčanega, velikega, prešernega Slivarja, ki so ga bile ustvarile in ki so ga kazale njemu nizkotno pohlepnu v lažnivem zrcalu.“ Ali je to morebiti kar odpad od sanj? To komaj. Toda na vsak način je s to izpovedjo, ki prav gotovo vsebuje mnogo osebnega, edinstvena pomembnost življenja v sanjah, če že ne preklicana, pa vsaj omajana in prizadeta. Storjeno je priznanje, da je ono sovražno čuvstvo do življenja vsaj deloma krivično in da je vsaj deloma izviralo tudi iz užaljenosti. Ustvarjena je možnost novega iskanja, novega sporazuma z življenjem. Dokler ni najden, bo Cankarjevo življenje mučno, kaotično in neuravnovešeno, kakršna je prav gotovo ta razrvana doba njegovega življenja.

4

Izkustvo v poklicu in v življenju navaja Cankarja še na druga pota. Razglabljanje o pravem življenju ga privede do misli na pravega člo-

veka, ki ga najde v umetniku; razmišljanje nad umetništvom in nad krizami v poklicu, pa mu odpre pogled na skupnosti in globoke mitične vezi med narodom in umetnikom. Po tej poti se njegova misel prebije do usode narodne celote, iz katere izhaja. Njegovo srce, ki je kakor ustvarjeno za te višje plasti čuvstvovanja, prevzame nova bolečina, ki je novo življenje. Iz tega novega življenja pa zraste novo delo, ki je začetek pomembne teme v Cankarjevem pisateljstvu.

„Obsodili smo takoimenovano življenje, ki je samo slučajna, surova in nevredna podoba resničnega življenja. Resnično življenje je umetnost, in umetnost je nijansa . . .“ pravi Cankar v črtici „Ob zori“, ki je s svojim nasprotjem med prozornim pajčolanom sanj in trdimi koraki življenja najtočnejši izraz njegovega življenjskega občutka v tisti dobi. Če je resnično življenje umetnost, ni težko ugeniti, kdo je Cankarju pravi človek. V „Popotovanju“, ki nam daje o tej stvari največ pojasnil, opisuje Cankar umetnika — kajti to je zanj svobodni in visoki človek — takole: „... globoki, nemirni pogled, — pogled jastrebov . . . pogled ljudi, ki živé svoje resnično življenje samo zase, kadar jih nihče ne vidi . . .“ Imenuje jih tudi „zaznamenovane ljudi“ in pravi o njih: „Le redki so . . . rojeni v . . . božji uri. In njihove oči so zmirom odprte in odprte so njihove duše in njih strune pojó neprestano.“

Morda še določneje se vidi Cankarjeva misel o umetniku iz odnosov Nikolaja Nikiča do obeh izbrancev, do Dioniza in Rekarja. Nikič je v Cankarjevem delu skoro edinstvena oseba. To je skoro edini „miren, resen in pošten človek“, ki ni kratkomalo filister, dasi ni daleč od njega in dasi ni ne umetnik ne žrtev življenja. Zato je v svojem čuvstvovanju uvaževanja vreden. Ko se poslavlja od Dioniza, „mu je težko in bi rad izpregovoril ljubeznivo besedo, toda ženira se, kakor da bi stal pred človekom, večjim in plemenitejšim od sebe“. Z drugim izbrancem mu gre takole: „Ali kadar se je (Rekar) zasmel, je zasijala v njegovih očeh in na vsem obrazu vesela, zaupna razposajenost, in v takih trenutkih se je Nikolaju zdelo, da bi ga prosil oproščenja, da bi se kakorkoli ponižal pred njim.“ In še: „Čutil je globoko zaničevanje do tega človeka in pljunil bi mu bil najrajši v obraz. Ali obenem mu je bilo pri srcu, da bi poklenil predenj ter ga prosil, naj ostane . . .“ In ko glavi obeh izvoljenih padeta, „se je čutil majhnega in neznatnega, ker je mogel biti srečen in ker je mogel živeti . . .“

Tako čuti do umetnikov dobri Nikič. Življenje pa ravna s temi izbranci drugače. „Vsakdanjost jih sovraži in brutalno življenje jih preganja. Ali oni hodijo svojo pot z lahko nogó in veselim licem . . . Življenje posluša besede, ki jih jeclja samó komaj v sanjah, ki jih govori

samó časih opolnoči in samó polzavedno, in življenje se razžaljeno upira ter ubija ljudi, ki so bili rojeni v božji uri, in dela njihova, rojena v božji uri . . .“ (Ob zori.)

To je splošna misel o umetnikovi usodi. Toda v razpravljanju o tem predmetu postane Cankar tudi določneje slovenski in se dotakne tudi greha, ki ga je njegov narod zakrivil zoper svoje umetnike. Filozofijo tega greha, ki se v našem življenju javlja tudi kot proslavljanje brez-pomembnih veličin (Iz življenja odličnega rodoljuba), razvija v „Tujcih“ mladi advokat, ki govori Slivarju te-le besede: „Ali res mislite, da potrebujemo umetnosti in da je sploh pri nas prostora zanjo? Saj nimamo niti svojega življenja, kako naj bi imeli svojo umetnost? . . . Če hočete biti velik umetnik, saj ne morete biti naš!“ Kakšno je življenje umetnika v narodu, katerega voditelji tako sodijo o umetnosti, si ni težko predstavljati. Hkratu so pa to že tudi zelo resne besede o narodu samem.

Ali to razmerje med umetnikom in življenjem ter umetnikom in njegovim narodom ni edino in tudi ni odločilno. Cankarju je važnejša neka skrita, tajinstvena odvisnost med njima, ki razodeva vso veličino tega stanu in njegovo brezdanjo demoničnost. Umetnik živi v nerazložljivem stiku z nevidnim srcem narodnega življenja in vsa njegova usoda je odvisna od zdravja tega srca. Na tej misli je zgrajeno „Popotovanje Nikolaja Nikiča“.¹ Novela je bržčas nastala pod vtisom, ki ga je na Cankarja napravila vest o Kettejevi smrti (Dioniz) in o tragičnem koncu slikarja Petkovška, ki ga najbrže slika v Rekarju. Ta dva dogodka, ki v zgodovini naše umetnosti, žal, nista osamljena, sta v njem zbudila predstavo o nujnem poginu vseh izbrancev tega na smrt obsojenega in umirajočega naroda. „Bilo mu je, kakor da je videl ves ubogi, zaničevani, od teže stoletij utrujeni narod — kakor da je videl zadnje ostanke tega na smrt obsojenega naroda . . . — Drevo je suho in preperelo; gospodar je ukazal, naj se poseka“, — opisuje Cankar Nikičev privid in se vedé ali nevedé v izrazu rahlo nasloni na znano Prešernovo pismo. „Na koncu vej, na vršičku in ob deblu pa poganjajo še zmerom zelene mladike; z nenaravno silo se muči trudno drevo, da bi se rešilo svoji usodi ali mladike poganjajo in se suše, le redkokdaj se prikaže osamljen cvet in odpade, če zapiha najlažji veter . . . Vse večne misli ostanejo neizgovorjene, vsa večna dela neporojena — vse tiste misli

¹ Prav gotovo ne na oni, ki jo v njem vidi urednik Zbranih spisov, ko pravi na strani XV.: „Prav tako je v ‚Popotovanju‘ etos osrednja misel novele . . .“

in vsa tista dela, iz katerih bi morda vzcvetelo novo življenje . . .“ Tako je usoda slovenskega umetnika dvakrat brezupna.

Ista misel se z veliko trdovratnostjo pojavlja tudi v „Tujcih“. Delavnost kiparja Slivarja vežejo nerazumljive sponé. Nadarjen in bogat v notranjosti, ne dovrši vse življenje ničesar in pogine zaradi neke nepojmljive plahosti. „Čutil je dobro odkod ta plahost in globoko je bil žalosten vsled tega spoznanja.“ Spoznanje pa je bilo tole: „Z obema nogama stojim v tej zemlji trdno in ukopano . . . odtod plahost in neodločnost.“ — Kajti ta zemlja, narod te zemlje je obsojen na smrt. Z njim je obsojen tudi njegov umetnik. Videti je, da je ta žalostna misel Cankarja mučila dovolj dolgo.

In zakaj je ta narod obsojen na smrt? Ali ne tudi po lastni krivdi?

„Kdor ne zahteva od življenja ničesar, je gnusna golazen, ki imá vsakdo pravico, da jo stre s petó . . . Da, prijatelj, poznam cele narode, ki so taka gnusna golazen in ki bodo zaradi tega jutri ali pojutrišnjem strti s petó. Taki narodi kvečjemu tožijo, moledujejo, jokajo in prosijo, a ne kričé nikoli in nikoli ne udarijo . . . topé se kakor breznov sneg in izginili bodo. Krščanska skromnost jim koplje grob.“ (Nezadovoljnost.) „Vedel je, kako se je veseli in krepki narod polagoma pomehkužil in pohujšal pod vplivom krščanstva in njegovih hlapčevskih nauk. Vedel je, da bi ga zunanje nesreče in nadloge same ne mogle nikdar napraviti takega, kakoršen je danes, temveč da je bilo treba tistega strupa, ki se mu je bil polagoma zalezal v dušo ter ga naposled také vsega razjedel, da mu ni več móči ozdraviti . . . da ga ni danes naroda, ki bi bil také do kosti pobožen, hlapčevski in plah, také Bogú udano na smrt pripravljen . . .“ V teh trditvah je marsikaj prevzetega od Nietzscheja in marsikaj je izrečeno iz mladostne objesti, toda o ponižnosti je pisal Cankar še nedolgo pred smrtjo, da bo ugonobila ta „najlepši narod“ na svetu.

Od Levstikovih časov ni nihče razglabljal o usodi slovenskega naroda s tako skrbjo in bolečino in — navzlic vsej mladi bravurnosti — s tolikšno resnobo kakor ta šest in dvajsetletni poet, ki beden in zapuščen životari in strada v tujini. To so njegove prve besede o tem predmetu, toda že so izrečene s čúvstvom, ki je silnejše od čúvstva, s katerim spremlja lastno življenje, in so izgovorjene z zavestjo, ki mu poslej daje pravico in strašno dolžnost, skrbeti in trpeti za ta narod kot njegova vest in njegovo osrednje sree. Samo to srce je lahko pomirilo v sebi tolikšno bolečino s tako brezumno ljubeznijo, kakor je to storil Cankar v lirični črtici „Rue de nations“: „Hodil sem po široki cesti, cesti narodov, in tam so stali visoki domovi. Hodil sem, neznanec, brez

doma, moje srce pa se je stiskalo in širilo od velike, bolečine in radosti polne ljubezni do matere, ki nima doma; ne dal bi te ljubezni za vse bogastvo domov, ki so stali tam ob cesti tako bahato . . . Bil sem vesel in ponosen, zakaj ni je bolj sladke in radostne ljubezni od ljubezni sinov, ki nimajo od svoje matere drugega, nego to sladko in rodovitno ljubezen, vredno prostranega doma in vse te široke in ponosne ceste.“

5

Dejansko življenje in umetništvo, družba in filistejstvo, umetništvo in narodna usoda so vprašanja prejšnjih poglavij. Izbrana niso samovoljno, to se pravi po važnosti, ki jim jo pripisuje tuja misel, marveč po Cankarjevem zanimanju zanja in po sili, s katero jih je v tem času preživljal. Večina izmed njih ima svoj izvor neposredno v duhovni enostranosti njegove narave ali vsaj v posebnem položaju, ki ga ima človek take narave na svetu. Druga pa opozarjajo na njegovo posebno duševno urejenost s svojo abstraktnostjo in splošnostjo.

Pisatelj tako enostransko duhovne narave, kakor se nam je pokazal Cankar v tej notranji biografiji, skoro ne more biti epik in sploh ne tvorec v tako imenovanem objektivnem načinu. Njegov pravi način je lirika, večinoma meditativna. Če pa vendarle ustvarja tudi v drugih strokah, je ideološki, in sicer je večji del zavedno satiričen, često pa tudi nezavedno pristranski in realnejšemu življenju krivičen. Morda mu je satira poleg miselne lirike najnaravnejši izraz.

Štiri najboljše povesti obravnavane skupine njegovih del imajo naslednje vsebine: „Tujci“ pripovedujejo o poginu umetnika, ki je sin obsojenega naroda, ki je „tujec“ v življenju in ki ga pahmeta iz sebe njegov narod in življenje samo. „Popotovanje“ govori o poginu dveh izvoljencev na smrt obsojenega naroda, o poginu, ki je nujen samo zaradi tragične pripadnosti k temu narodu. „Kralj Malhus“ prav za prav ni povest, marveč razmišljanje o družbi, državi in človeškem rodu, ki je samo za silo razvrščeno v nekako primitivno fabulo. In naposled „Jesenske noči“, ki so alegorično simbolno opis Cankarjevega razpoloženja do filistejstva. Edina daljša povest tega časa, ki govori o resničnem „življenju“ in ne o duhovnih in idejnih problemih višjega ali splošnejšega reda, je „Smrt kontrolorja Stepnika“.

Krajše stvari obravnavanih zbirk razpravljajo večinoma o umetnosti in življenju, o svetovnih nazorih, o narodnostnem čuvstvu, o filistrstvu, o rodoljubju, o pravem človeku in omahovanju med zahtevami družbe ter zahtevami vesti; le malo jih zopet govori o ljubezni in navadnejših življenjskih pojavih in še te so često posejane s satiričnimi drobcami in z

obtoževanjem družbe in življenja. V razpredeljevanju moralnih kakovosti je Cankar tipičen ideolog: vse, kar pripada „življenju“, je nravno manj vredno, človeško dragoceno in pomembno je tisto, kar pogine, propade in je izvrženo.

„*Popotovanje Nikolaja Nikiča*“ je tipično delo te kaotične Cankarjeve dobe. Zasnovano zaradi pravkar omenjene, fantastične in prisiljene misli o zvezanosti umetnika z usodo narodne celote, se razkroji zaradi te misli same. Kajti, kako naj umetnina pokaže tako zraščeno genija z narodom? Iz tega razloga mora biti osnovna misel pokazana kot spoznanje neprizadetega Nikiča, katerega življenje in ljubezen brez povoda in potrebe stopata v ospredje in silovito razdirata enotnost dela, ki je ostro razdvojeno.

Zbirka „*Ob zori*“ nima išočega značaja te dobe; večina njenih novelic govori o „življenju“, in le „*Ob zori*“, „*Odložene suknje*“ in „*Rue de nations*“ so miselno lirske. Prva in zadnja sta dragocena bisera Cankarjeve umetnosti, ki je nedosegljiva v subtilnostih duhovnega sveta. Od ostalih je omeniti posebno „*Smrt kontrolorja Stepnika*“, ki je Cankarjev pendant k „*Smrti Ivana Iljiča*“ Leva Tolstega. Novela je strahotna in okrutna, toda psihološko pogodljiva in stvarna, dasi mestoma prehaja v pošastno grotesko, v čemer se zelo razlikuje od resne monumentalnosti ruskega dela. Pretresljivo delo je „*Šivilja*“ in razvojno zanimivo — „*Pred gostilnico*“, ki po strukturi in razpoloženju že pripravlja kesnejšo „*Skodelico kave*“. V črticah, kakor sta „*Mimi*“ in „*O gospodu, ki je bil Tončko pobožal*“, se pričjenja prebujati tako imenovano socialno pripovedništvo, pripovedništvo, ki izvira iz socialnega sočutja in ogorčenja nad krivicami te vrste.

Črtice 1900./1901. so razen „*Jesenskih noči*“ polemični podlistki. „*Ješenske noči*“ pa so navzlic poučnosti glede Cankarjevega snovanja kot umotvor nejasne, razblinjene in malo okusno alegorične. V škodo pa jim je tudi prerahla zgradba.

Osrednja knjiga te dobe je „*Knjiga za lahkomišelnje ljudi*“. Štiri meditacije, dve satiri in tri, štiri pripovedne novele. Glavni nedostatek meditacij je neorganiziranost in razblinjenost. Morda najbolj strnjena je „*Nezadovoljnost*“ in še ta je dovolj dolgovezna in dela vtis, kakor da se ponavlja. Pripoved je v teh razmišljanjih često samo pretveza, včasih celo samo hudomušna šala. Zanimiva so za poznanje Cankarjevega razvoja, duhovita so in polna resničnega notranjega življenja in nečuveno nove in svobodne miselnosti, toda njih zrahljana oblika dela često vtis improvizacije in nepredelanosti. Nobena izmed njih ne dosega dragocenosti črtic „*Ob zori*“ in „*Rue de nations*“. Manj pomembni sta obe

satiri: rodoljubarska „Iz življenja odličnega rodoljuba“ in groteskno fantastični „Hudodelec“. Za vse te črtice je značilna drzna fantastika in še drznejša miselnost, ki pogosto učinkuje kot mlada in nekoliko pretirana objestnost. Krepkejšé oblikovanje se očituje v pripovednih črticah. Mojstrski je tragični in kot môra težki „Križev pot“, ki je navzlic obtoževanju redko strašna in pretresljiva povest, a tudi „Krona“ in „Iz predmestja“ sta črtici, ki dokazujeta globoko včutevanje, smisel za drobno tragiko, dozorevajoč in osredotočen izraz.

„Tujci“ so naposled prvi Cankarjev poskus obsežne proze in prvi poskus, strniti najvažnejše dele izkustva v umetno pripovedno enoto. Pri prvencu je omejitev morda najtežja in najredkejša stvar. Tudi Cankar je tukaj hotel preveč. Preden jim je prišel v samem sebi resnično do jedra, je skušal v osebi kiparja Slivarja združiti vse skušnje svojega mladega življenja in vsa nova čuvstva ter občutke, ki so se komaj predramili v njem. Za osnovo te osebnosti je izbral dve ne povsem jasni misli, dve slutnji svoje notranjosti. To sta občutek tragične spojenosti s „tisto ubogo, daljno zemljo“, ki ga „dela plahega, nemirnega in neodločnega“, in pa zavest „tujstva“ v življenju sploh. Toda niti teh dveh poglobitvenih moči ni mogel strniti v sprejemljivi in jasni človečnosti.

Zaradi vsake izmed njiju je Slivar zapisan poginu in vendar se ne pogubi določno in prepričevalno ne zaradi prve ne zaradi druge in niti ne zaradi obeh hkratu. Marveč pogine — vsaj duševno in kot umetnik, kajti to je najvažnejše — zaradi neke nerazumljive letargije, o kateri nas Cankar zaman prepričuje, da je dediščina, ki jo je prejel po svoji domovini. Tudi se za trenutek vsaj zdi, da jo hoče Cankar tolmačiti še kot razdvojenost med Slivarjevo naravo, ki ima korenine v domači zemlji, in njegovim zavednim okusom, ki hrepeni po tuji lepoti. In še tretji poskus razlage: da je ta letargija nujno stanje umetnika, ki živi in dela brez odziva. Vse te utemeljitve so — razen poslednje, ki pa je prešibka — preabstraktne, da bi pojasnile Slivarjevo nemoč kot pomemben ali tragičen pojav. Vsa krivda zanjo pade na Slivarja samega in vsiljuje se vprašanje, zakaj sočuvstvovati in skrbeti za tega velega, prezgodaj onemoglega človeka.

Poleg tega se Cankar brez kritike vdaja satiričnim težnjam. Obtožuje življenje sploh, zlasti pa razmere v domovini. Ne glede na to, da je tvegano zaradi take osebe, kakršen je dejansko predstavljeni Slivar, kogarkoli obtoževati, — se vprašujem, zakaj naj bi bilo življenje očetovsko do človeka, ki je do življenja — tujec? In še — kaj sme od življenja pričakovati človek, ki „ne ljubi s čisto, zaupljivo ljubeznijo ni-

kogar več, razen . . . svečanega, velikega, prešernega“ — samega sebe? Satirični izpadi proti „domovini“ so sami zase bolj upravičeni. Toda če bi Slivar ostal doma, bi ga naposled tudi tu umorilo njegovo življenjsko tujstvo. In ali bi ga „uboga domača zemlja“ tu delala manj „plahega in neodločnega“?

Kakor je povest nepredelana v teh temeljnih stvareh, tako je nepotrebno zdrobljena tudi glede svojega osrednjega motiva — glede tujstva. Najširša opredelitev „tujca“ je podana v Slivarjevi misli o umetnikih in literatih v domovini, ki da so tujci, ker „ne žive, marveč mislijo o življenju“; „domačin“ pa je v tem širokem smislu človek, „ki nima svojih misli; njegove besede so kakor zrak . . .“ Vendar se tujstvo pojavlja v knjigi v nešteti ožjih pomenih. Slivar se čuti tujca med domačimi veličinami, ki jih zopet smatra za tujce na rodni zemlji; ob priljudnem Bajtovem kiparskem delu se zave svojega umetniškega tujstva; tudi svoje sanje čuti kot svetu tuje; tujec je kajpada tudi, ker živi med drugim narodom; meseci mlade ljubezni so edini čas, ko ni tujec na svetu; kesneje se zave, da je vendarle ostal tujec; nekoč se mu tujstvo pokaže kot značilnost „polovice našega naroda tam doli“; naposled se zave, da je tujec povsod, zlasti med svojimi rojaki v tujini . . . itd. itd.

To neprestano premikanje in prestavljanje osnovnega pojma zelo stopnjuje vtis nedognanosti in neprejasnosti, ki ga povzročajo omenjeni važnejši nedostatki. Iz teh razlogov je delo kot celota in enoten umotvor zgrešeno, vendar je tudi kot tako pomemben *začetek*. Pomembnejši začetek pa so „Tujci“ kot psihološki material. Tu se kaže neodvisno, čeprav morda še ne dozorelo razglabljanje o svojskem, težko melanholičnem, a izrazitem notranjem življenju.

*

Obravnavana doba Cankarjeve tvornosti je doba iskanja, ne toliko idejnega, kolikor tistega, ki si prizadeva priti do jasne zavesti o lastni naravi ali vsaj do lastnega izraza te narave, ki jo instinkt mogočno čuti. Zato je njegovo delo tega časa zelo neenakomerno in se zdi spočeto v neki vročici, ki mu ni dala do dovršene oblike. Toda v današnji idejno iščoči dobi je prav kaka „Knjiga za lahkomišelnje ljudi“ zopet aktualna. Tudi zbirka „Ob zori“ vsebuje stvari, ki jih ni mogoče sprejeti drugače nego z živim zanimanjem. Umetniško pa so „Ob zori“, „Rue de nations“ in „Križev pot“ pravi in čisti kristali v gmoti tega dela, ki je povsod pristen izraz svojevrstne, velike in dragocene, duhovno enostranske človečnosti Ivana Cankarja, ki je v tem izrezu svojega dela prodrila do svojih osnov in se pričela resnično izpovedovati.